

UOT 37:001

M.İ.İlyasov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
museybilyas@gmail.com

TƏRBİYƏNİN QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOI: 10.30546/170899876.72.2.2024.028

Açar sözlər: *tərbiyə, qanunauyğunluq, hərəkətverici qüvvələr, asılılıq, fəaliyyət*

Şəxsiyyətin formalaşması mürəkkəb prosesdir. Tərbiyə bu prosesin aparıcı istiqamətini, mərkəzi həlqəsini təşkil edir. Tərbiyəlilik səviyyəsi şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərə, xassələrə, davranışa malik olması və bunların sabitliliyi ilə xarakterizə olunur. Bu keyfiyyət və xassələr özünü onun idrak, affekt-tələbat, hərəkət, davranış və fəaliyyətində göstərməklə şəxsiyyətin kimliyini müəyyənləşdirir. Tərbiyənin məqsədi də cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi mənəvi-əxlaqi və hüquqi normalar daxilində şəxsiyyəti mükəmməlləşdirmək, onu sosial sistemə uyğunlaşdırmaq, cəmiyyət üçün xas olan normalara, dəyərlərə yiyələndirmək və nəhayət, cəmiyyət üçün yararlı, faydalı bir vətəndaş-şəxsiyyətə çevirməkdir. Bütün bunlar qanunauyğun bir proses olduğundan tərbiyəçilərin (müəllim, valideyn, sosial pedaqoq və s.) tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarının nələrdən ibarət olması, tərbiyəni inkişaf etdirən, ona təkan verən, “hərəkət etdirən” qüvvələrin nələrdən ibarət olması haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış biliklərə malik olmalarını zəruri edir.

М.И.Ильясов

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДВИЖУЩИХ СИЛ И ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ВОСПИТАНИЯ

Ключевые слова: *воспитание, закономерность, движущие силы, зависимость, активность*

Формирование личности – сложный процесс. Воспитание является ведущим направлением и центральным звеном этого процесса. Уровень воспитания характеризуется тем, что личность обладает определенными качественными, свойствами, поведением и их устойчивостью. Эти качества и свойства определяет личность человека, проявляясь в его познании, аффекте – требовании, действии и деятельности. Цель воспитания – усовершенствовать личность в рамках моральных и правовых норм, определенных обществом, адаптировать ее к социальной системе, прививая ему нормы и ценности

характерные для общества, и наконец, превратить ее в полезный гражданин – личность для общества.

Поскольку все это закономерный процесс, педагогам (учителям, родителям, социальным педагогам и т. д.) необходимо иметь научно обоснованные знания о том, каковы закономерности воспитательного процесса, каковы силы, развивающие, мотивирующие и двигающие воспитание.

M.I. Ilyasov

LAWS OF UPBRINGING AND CHARACTERISTIC FEATURES OF DRIVING FORCES

Keywords: *upbringing, legality, driving forces, dependence, activity*

Formation of personality is a complex process. Upbringing is the leading direction and central link of this process. The level of upbringing is characterized by the fact that the personality has certain qualitative properties, behaviors and their stability. These qualities and properties determine the personality of a person, manifesting themselves in his cognition, affect - demand, action and activity. The goal of upbringing is to improve the personality within the framework of moral and legal norms determined by society, to adapt it to the social system, instilling in it norms and values characteristic of society, and finally, to turn it into a useful citizen - a person for society. Since all this is a natural process, educators (teachers, parents, social educators, etc.) must have scientifically based knowledge about what are the laws of the upbringing process, what are the forces that develop, motivate and move upbringing.

Şəxsiyyətin tərbiyəsi özbaşına, kortəbii olaraq gedir, formalaşır, yoxsa burada həqiqətənmi müəyyən qanunauyğunluqlar vardır, tərbiyə prosesi müəyyən qanunauyğunluqlar daxilində baş verir? Tərbiyənin inkişafında rol olan, onun formalaşmasına təsir göstərən hərəkətverici qüvvələr nədir və nələrədən ibarətdir? Bu suallar ətrafında xeyli araşdırmalar olmuş, tədqiqatlar aparılmış və şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında böyük rol olan tərbiyənin həqiqətən də müəyyən qanunauyğunluqlarla getməsi, onun müəyyən hərəkətverici qüvvələrinin olması və tərbiyənin məhz onlar əsasında formalaşması artıq çoxdan sübut olunmuşdur. Pedaqoqlar tərəfindən bir çox təsnifatlar formalaşdırılmış və bunların da əksəriyyəti pedaqogika dərsləklərində və dərs vəsaitlərində öz əksini tapmışdır. Düzdür, bu zaman hansı qanunauyğunluqların əsas olması, başlıca hərəkətverici qüvvənin nə olması, yaxud da pedaqoqlar tərəfindən sıralanmış hansı təsnifatın daha məzmunlu olması haqqında bu gün də fərqli fikirlər, mülahizələr az deyildir. Bunlar da nəinki təkcə tələbələrdə, hətta bir çox gənc müəllimlərdə (ali məktəb müəllimləri də istisna deyildir) hansı

təsnifatın daha zəruri olması haqqında konkret fikrə gəlmələrində çətinlik yaradır. Təsnifatlar çox, fikirlər müxtəlif.

Əvvəlcə tərbiyənin **qanunauyğunluqları** haqqında

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatlarda, pedaqogikadan dərslik və dərs vəsaitlərində tərbiyə qanunauyğunluqlarının təsnifatına müxtəlif yanaşmalar və münasibətlər olduğundan müəlliflər arasında fikir ayrılıqları vardır. Rus pedaqoqları Y.K.Babanski, Q.İ.Şukina, T.A.İlina, B.T.Lixaçov, İ.F.Xarlamov, L.P. Krivşenko, Q.M.Kojaspirova, İ.P.Podlasıy, Azərbaycan pedaqoqlarından B.A.Əhmədov, N.M.Kazımov, Ə.Ş.Həşimov, Y.Talıbov, Ə.A.Ağayev, Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov, L.N.Qasımova və b. yazdıqları “Pedaqogika” kitablarında müxtəlif təsnifatların olduğu görünür. Bu da səbəbsiz deyildir. Tərbiyə prosesinin dialektikası və xüsusiyyətləri onun mahiyyət və xarakterinə müxtəlif rakurslardan yanaşmağı zəruri edir ki, bu da onun qanunauyğunluqlarına müxtəlif yanaşmaların olmasına gətirib çıxarır. Mövcud “Pedaqogika” dərslik və dərs vəsaitlərində qeyd olunan təsnifatlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Y.K.Babanski: 1) tərbiyənin insan həyatının xüsusi bir sahəsi kimi sosial mühitin obyektiv və subyektiv amillərinin məcmusundan asılılığı; 2) şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinin qarşılıqlı asılılığı və vəhdəti; 3) şagirdlərin fəaliyyəti cəmiyyət üçün nə qədər məqsədəuyğun təşkil edilərsə, onların ünsiyyəti nə qədər ağıllı qurularsa tərbiyə prosesi bir o qədər səmərəli davam edir; 4) tərbiyə olunanın fəal fəaliyyəti, tərbiyəvi təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi arasında əlaqənin olması [8, s.275-284].

2. Q.İ.Şukina: 1) uşaqların cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyəti nə qədər məqsədəuyğun şəkildə təşkil edilmişsə, onların ünsiyyəti nə qədər ağıllı qurulmuşsa, tərbiyə prosesi bir o qədər səmərəli gedir; 2) şəxsiyyətin daxili mühitinə tərbiyə prosesinin təsiri nə qədər güclüdürsə, onun nəticəsi bir o qədər yüksək olur; 3) tərbiyə prosesi uşaqların şüur və praktik hərəkətlərinin əsasında duran verbal və sensor hərəkəti proseslərə öz təsiri kompleksindən nə qədər məqsədyönlü istinad edirsə, uşaqların mənəvi, əmək və fiziki inkişafının ahəngdarlığı bir o qədər səmərəli həyata keçirilir [5, s.11-13].

3. P.İ.Pidkasisti: 1) mədəniyyətə tərbiyə olunanın yalnız fəal səyi ilə daxil olmaq; 2) təkamül və mədəniyyət insanın sürətlə inkişaf edən ehtiyaclarını əldə etdiyi mədəni forma sayəsində baş verir; 3) “mədəniyyətə daxil olmaq” uşağın zəif cəhətlərini öz səyləri ilə tamamlayan müəllimin dəstəyi sayəsində baş verir; 4) “mədəniyyətə daxil olmaq” böyüklər tərəfindən uşaqlara sevgi mühitində qalib gəlir; 5) “mədəniyyətə daxil olmaq” və mədəniyyətə yiyələnmək hazırlıq mərhələsinə malik olmaq deyil, uşağın faktiki yaşadığı real həyat prosesində baş verir [10, s.480-492].

4. Q.M.Kocaspırova: Bu müəllif qanunauyğunluqları iki qrupa ayırır: 1) *insan təbiəti ilə şərtlənən qanunauyğunluqlar*: - şəxsiyyətin formalaşmasında ünsiyyət və xarakterin müəyyənədicisi rolu; - tərbiyə və təlimin uşaqların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərindən asılılığı. 2) *tərbiyə, təlim, təhsil və şəxsiyyətin inkişafının qarşılıqlı şərtlənməsi qanunauyğunluqları*: - tərbiyə, təlim, təhsil və şəxsiyyətin inkişafı proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi; - təlim-tərbiyə prosesində qrup və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi; - tam pedaqoji prosesdə vəzifə, məzmun, metod və formaların qarşılıqlı əlaqəsi; - pedaqoji təsir, tərbiyə olunanların qarşılıqlı əlaqəsi və fəal fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi [7, s.173-174].

5. İ.P.Podlasy: 1) tərbiyəvi münasibətlərin mürəkkəbliyi; 2) məqsəduyğunluq və ona nail olmaq üçün fəaliyyətin təşkili; 3) tərbiyənin həyat reallıqlarına uyğunluğu; 4) obyektiv və subyektiv amillərin təsiri; 5) tərbiyə və özünütərbiyənin intensivliyi; 6) tərbiyə prosesində iştirakçıların aktivliyi; 7) təlim və təhsildə müşayiət olunan proseslərin səmərəliliyi; 8) tərbiyəvi təsirlərin həcmi və keyfiyyəti; 9) tərbiyə olunanın “daxili məkanına” təsirin intensivliyi; 10) tərbiyəvi təsirin tərbiyə olunanların səviyyəsinə uyğunluğu; 11) tərbiyə olunanlar arasında ünsiyyətin səmərəliliyi və keyfiyyətliliyi; 12) şəxsiyyətin məqsədi və cəmiyyətin (ailə, məktəb, kütləvi informasiya vasitələri və s) məqsədinin koordinasiyası [11, s.420-424].

6. N.M.Kazımov: 1) tərbiyənin mühitlə əlaqəsi; 2) tərbiyənin həyatla əlaqəsi; 3) hörmət və tələbkərliliklə əlaqə; 4) tələblərlə əlaqə; 5) tərbiyənin planlılığı ilə əlaqə; 6) söz və əməlin nisbəti; 7) tərbiyəçinin inam dərəcəsi ilə əlaqə; 8) yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqə; 9) tərbiyə olunanın fəallıq dərəcəsi ilə əlaqə; 10) tərbiyənin məzmununun məqsədindən asılılığı; 11) tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqə; 12) tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqə; 13) tərbiyə üsulunun seçilməsi ilə əlaqə [3, s.254-264].

7. A.Həsənov və Ə.Ağayev: 1) uşağın tərbiyə olunması özünün şəxsi sosial-psixoloji fəallığı ilə baş verir; 2) uşağın fəaliyyəti tərbiyə etmə prosesində dəyişmədə olan tələbatlarla səciyyələnir; 3) fəaliyyət vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı uşağın hazır olması problemini qarşıya qoyur; 4) şəxsiyyətin intensiv fəaliyyəti prosesində inkişafın əsasını onun daxili vəziyyəti və obyektin fəaliyyətinə, sərvətlərinə münasibəti təşkil edir; 5) müstəqilliyin inkişafı və psixoloji emansipasiya uşağın tərbiyə olunmasına “gizli səciyyə” verir [1, s.289-292].

8. Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmov: 1) tərbiyə prosesinin effektivliyinin yaranmış tərbiyəvi münasibətlərdən asılılığı; 2) tərbiyə prosesinin effektivliyinin məqsədin və fəaliyyətin təşkilinin bir-birinə uyğunluğundan asılılığı; 3) tərbiyə prosesinin effektivliyinin sosial

praktikanın və şagirdlərə göstərilən tərbiyəvi təsirin xarakterinin bir-birinə uyğun gəlməsindən asılılığı; 4) tərbiyə prosesinin effektivliyinin subyektiv və obyektiv amillərin məcmu halında təsirdən asılılığı; 5) tərbiyə prosesinin effektivliyinin tərbiyənin və özünütərbiyənin intensivliyindən asılılığı; 6) tərbiyənin effektivliyinin təlim və inkişaf proseslərinin səmərəliliyindən asılılığı; 7) tərbiyənin effektivliyinin tərbiyəvi təsirin keyfiyyətindən asılılığı; 8) tərbiyənin effektivliyinin şagirdin daxili aləminə təsirin intensivliyindən asılılığı; 9) tərbiyənin effektivliyinin şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərinin intensivliyindən və ünsiyyətin keyfiyyətindən asılılığı [6, s.290-292].

9. L.N.Qasımova və R.M.Mahmudova: uşağı tərbiyə etmək, onda sosial-psixoloji yeniliklər formalaşdırmaq, onun özünün fəallığı ilə baş verir; 2) uşağın fəaliyyətinin məzmunu tərbiyə prosesində onların daim dəyişən zəruri tələbləri ilə müəyyən olunur; 3) təbiətən şəxsiyyətin özü-özlüyündə fəaliyyətə hazır olmamasıdır; 4) ən əlverişli şəraitdə şəxsiyyətin səmərəli inkişafı üçün həlledici cəhət uşağın fəaliyyət obyektlərinə dəyərli münasibətlərini müəyyən edən daxili vəziyyətidir; 5) uşağın inkişaf etməkdə olan özünüidarəçiliyi və psixoloji asılılıqdan xilas olması tərbiyəyə “gizli xarakter” adlanan təyinat verir [4, s.415-419].

10. M.A.İsmixanov və H.B.Bayramov: 1) tərbiyənin məqsəd, məzmun, vasitə, metod və formalarının vəhdəti; 2) şəxsiyyətin tərbiyəsinin cəmiyyətin tələbatı ilə şərtlənməsi; 3) tərbiyənin təsirlərinin şəxsiyyətin imkanları ilə şərtlənməsi; 4) şəxsiyyətin inkişafının onun ünsiyyətinin xarakterindən asılılığı; 5) şəxsiyyətin inkişafının onun rəngarəng fəaliyyətindən asılılığı; 6) tərbiyədə xarici təsirlərlə şəxsiyyətin daxili fəallığının vəhdəti; 7) tərbiyəvi təsirlərin xarakteri və qüvvəsi ilə nəticəsi arasında asılılıq; 8) pedaqoji prosesdə kollektiv və fərdin qarşılıqlı təsiri [2, s.239-242].

Göründüyü kimi, biz burada tələbələrin və müəllimlərin son dövrlərdə daha çox müraciət etdikləri, oxuduqları “Pedaqogika” dərsliklərində və dərs vəsaitlərində tərbiyənin qanunauyğunluqlarına olan münasibəti diqqətə çatdırdıq. Burada kiminsə səhv, yaxud kiminsə düz deməsi fikrini söyləməkdən uzağıq. Bunların hər birində fərqli mahiyyət daşıyan dəyərli fikirlər çoxdur. Onların da hamısının əsaslandırılması üçün kifayət qədər arqumentlər vardır. Lakin məzmun baxımından bunların bir çoxunda eyni mahiyyət daşıyan, bir-birini təkrar edən fikirlər də az deyildir. Bunlara münasibət bildirməyi də oxucuların və gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq. Əsas məsələ bundan ibarət deyildir. Əsas odur ki, tələbələrdə çaşqınlıq yaradan, hansı təsnifata daha çox istinad etməkdə qeyri-müəyyənlik yaradan fikirləri aradan qaldırmaq və oxuculara daha yığcam, tərbiyənin həqiqətən də formalaşmasına təsir göstərən, onun həm öz

daxili mahiyyətindən, məzmunundan, həm də obyektiv reallıqdan doğan qanunauyğunluqların bir təsnifatını verə bilək.

Diqqət etsək, görürük ki, təsnifatlarda bəzi müəlliflər şəxsiyyətin formalaşması və inkişafına təsir göstərən əsas amillərə (Y.K.Babanski, P.İ.Pidkasistiy, N.M.Kazımov və b.), bəziləri fəaliyyətə (İ.P.Podlasiy, Ə.Paşayev, F.Rüstəmov, A.Həsənov, Ə.Ağayev və b.), bəziləri isə bilavasitə şəxsiyyətin daxili aləmi və özünün daxili potensialı ilə əlaqəyə (Q.M.Kocaspirova, L.N.Qasımova və b.) daha çox üstünlük vermiş və təsnifatlarını onlarla əlaqələndirmişlər. Lakin təsnifatların hamısında bunların əlaqələndirən, bəlkə də birləşdirən bir qırmızı xətt aydın görünür. Bu da fəaliyyət və ünsiyyətdir. Təsnifatların ümumi xarakteristikası göstərir ki, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında mühüm yer tutan tərbiyənin bütün qanunauyğunluqlarının əsasında məhz *fəaliyyət* və *ünsiyyət* mühüm yer tutur.

Göründüyü kimi, təsnifatlarda xeyli ümumiliklər də vardır. Buna görə də bir tərəfdən bu təsnifatlarda olan pərakəndəliyin aradan qaldırılmasına, ikinci bir tərəfdən təkrarçılığın olmamasına, digər bir tərəfdən də tələbələr, magistrantlar və digər tədqiqatçılar üçün aydın, daha konkret ifadə oluna bilən və *tərbiyə prosesinin daha çox asılı olduğu amilləri özündə ifadə edə bilən qanunauyğunluqların* aydın şəkildə konkretləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İrəli sürülən qanunauyğunluqlara müqayisəli şəkildə diqqət etdikdə, burada müxtəlif əlaqə və asılılıqların olduğunu görməklə yanaşı, eyni zamanda onların müxtəlif variantda, lakin eyni məzmunu ifadə etdiyini də görmək mümkündür. Bu baxımdan da müxtəlif pedaqoqlar tərəfindən çoxlu variantlarda irəli sürülən fikirlərin ümumiləşdirilərək daha optimal variantın seçilməsinə, yaxud ifadə edilməsinə ehtiyac vardır. Bu, həm də konkretlik baxımından da faydalı olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, tərbiyə dialektik və daim inkişafda olan bir prosesdir. Bu prosesdə dialektikanın bütün qanunauyğunluqları (Əksiliklərin vəhdəti və mübarizəsi; Kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi; İnkarı inkar) özündə əks etdirir. Bunlar tərbiyə prosesinin sosial, pedaqoji və psixoloji asılılıqlarında və bir-biri ilə şərtlənməsində özünü göstərir. Onları nəzərə almadan tərbiyə prosesini düzgün təşkil etmək və səmərəli nəticələrə nail olmaq mümkün deyildir.

Sosial əlaqə və asılılıqlar dedikdə, tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin sosial sərvətləri – xalqın tarix boyu əmək, əxlaq, elm, incəsənət, mədəniyyət sahəsində topladığı sərvətləri mənimsəməsi zamanı özünü göstərən əlaqə və asılılıqlar nəzərdə tutulur.

Pedaqoji əlaqə və asılılıqlar uşağı əhatə edən mühit və tərbiyəedici qüvvələr tərəfindən göstərilən təsirlərlə bağlı olan əlaqə və asılılıqlardır.

Psixoloji əlaqə və asılılıqlar şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətləri və xassələrindən ibarət olub, tərbiyə prosesinin gedişini və xarakterini şərtləndirir.

Bu asılılıqları nəzərə almaqla pedaqoji ədəbiyyatlarda daha çox vurğulanan, daha çox əsaslandırılmış elmi səciyyə daşıyan və əksər müəlliflər tərəfindən qəbul edilən tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarını aşağıdakı kimi təsnif və xarakterizə etmək olar:

1. Tərbiyənin fəaliyyət prosesində həyata keçirilməsi və fəaliyyətin məqsədyönlülüyündən asılılığı. Tərbiyə prosesində fəaliyyətin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağı tərbiyə etmək, onda bir sıra keyfiyyətlər formalaşdırmaq onun özünün fəallığı ilə baş verir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, fəaliyyət özü-özlüyündə şəxsiyyəti tərbiyələndirmir. Şəxsiyyəti fəaliyyət prosesində yaranan və vərdiş halı alan münasibətlər tərbiyələndirir. Məsələn, A.S.Makarenkonun dediyi kimi, insanı istənilən qədər əməklə məşğul olmağa, əmək fəaliyyətinə cəlb etmək olar. Lakin bu fəaliyyət tərbiyə ilə müşayiət olunmasa, tərbiyə ilə möhkəmləndirilməsə, o sadəcə olaraq neytral bir proses olacaqdır. Bu da onu göstərir ki, şəxsiyyətin tərbiyəsini təkcə onu tərbiyəvi keyfiyyətlərlə tanış etməklə deyil, arzu olunan keyfiyyəti görmək üçün bu istiqamətdə onu fəaliyyətə cəlb etmək lazımdır.

2. Tərbiyənin şəxsiyyətin cəmiyyətlə və ayrı-ayrı insanlarla qarşılıqlı münasibətlərindən asılılığı. Əgər qarşılıqlı münasibətlər neqativdirsə, tərbiyə prosesinin nəticələri də aşağı olacaqdır. Buna görə də hələ kiçik yaşlardan uşaqların tərbiyəsi elə təşkil edilməli və aparılmalıdır ki, “şəxsiyyət və cəmiyyət”, “şəxsiyyət və ətrafdakı insanlar” problemi müsbət istiqamətdə formalaşa bilsin. Yəni bu münasibətlər özünün mahiyyət və məzmununa görə cəmiyyətin tələb və tələbatları ilə səsleşə bilsin.

Qarşılıqlı münasibətlər tərbiyə prosesinin təkcə gedişinə deyil, onun məzmununa da olduqca güclü təsir göstərir. İstər cəmiyyətlə, istərsə də tərbiyə edilənin ətrafında olan ayrı-ayrı insanların qarşılıqlı münasibətləri normaldırsa, bu münasibətlər səmimiyyət, qarşılıqlı anlaşıma, şəxsiyyət-yönümlülük, sosial-emosionallıq və s. münasibətlər üzərində qurularsa, bu münasibətlərin inkişafa və formalaşmağa öz müsbət təsirini göstərə biləcəyi aydındır.

Uşaqlara verilən tərbiyəni, edilən pedaqoji təsiri həyati proseslərdən ayrılıqda götürmək olmaz. Tərbiyənin məqsədini cəmiyyət müəyyənleşdirdiyi kimi, onun reallaşması da həyatla, həyati proseslərlə bağlı olmalı və praktik olması təmin edilməlidir. Həyatdan ayrılıqda götürülmüş tərbiyə ola bilməz və olarsa, bunun heç bir müsbət təsiri də olmayacaqdır.

3. *Tərbiyə və həyatın vəhdəti.* Tərbiyəni həyatdan ayrılıqda götürmək olmaz. İnsanın öz həyatında qazandığı təcrübə ən yaxşı tərbiyəçidir. Həyat tərbiyə edir. Tərbiyəçilər içərisində mühit çox güclü təsir gücünə malikdir. Onun pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü təşkil edilməsi şəxsiyyətin tərbiyəsinə öz müsbət təsirini göstərdiyi kimi, uşaqları əhatə edən ətraf mühitin (həm təbii, həm də sosial) sağlam olmamasının da tərbiyə prosesinə mənfi təsir etdiyi danılmazdır.

4. *Şəxsiyyətin tərbiyəsində paralel pedaqoji təsirlərin baş verməsi.* İnsanın həyatında elə bir söz, elə bir hərəkət yoxdur ki, o şəxsiyyətin tərbiyəsinə təsir etməsin. Ona görə də xüsusi təşkil olunmuş tərbiyə prosesi, yəni şəxsiyyətə edilmiş pedaqoji təsirlər və onun qazanmış olduğu real həyat təcrübəsi birləşərək (paralel olaraq) şəxsiyyətin tərbiyəsinə mühüm təsir göstərir.

5. *Tərbiyənin məzmununun insanın həyata qədəm qoyduğu konkret tarixi dövrdən asılılığı.* Cəmiyyətin həyatında iştirak etmək üçün tərbiyə olunan dövrün həyat təcrübəsinə yiyələnməlidir. Tərbiyənin məzmununu təyin etmək üçün konkret tarixi mərhələnin elmi, mədəni nailiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

6. *Tərbiyənin məzmunu, metodları və formalarının tərbiyə olunanların yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı.* Tərbiyə şəxsiyyətin inkişafına məqsədyönlü təsir etdiyindən tərbiyə edən tərbiyənin məzmununu, metodlarını və formalarını müəyyənləşdirərkən tərbiyə olunanların yaş, cins və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə bir nəzərə alma olmazsa, tərbiyəvi təsirlərin məzmunu, formaları və metodları şagirdlər tərəfindən ya dərk edilməz olacaq, ya da onların maraq və tələbatlarını təmin etməyəcəkdir.

7. *Tərbiyənin tərbiyə olunanın tərbiyəçiyə münasibətindən asılılığı.* Tərbiyə olunanların tərbiyəçiyə inam bəsləməsi, ona inanması olduqca vacibdir. Bu inam nə qədər çox olarsa, tərbiyə prosesi də bir o qədər səmərəli olar. Buna görə də tərbiyəçilər belə bir məsələnin həllinə çalışmalıdırlar ki, tərbiyə olunanlar tərbiyəçiyə, onun şəxsiyyətinə, sözünün reallığına inansınlar, fikirlərində heç bir şübhəyə yer qalmasın.

8. *Tərbiyənin tərbiyələndirici təsirlərin keyfiyyətindən asılılığı.* Müəllim və tərbiyəçilərin peşəkarlığı, səriştəliliyi və pedaqoji ustalığı tərbiyənin keyfiyyətini yüksəldən amillərdəndir. Tərbiyə edən seçdiyi və tətbiq etdiyi tərbiyələndirici təsirlər nə qədər optimal, ustalıqla seçilmiş olarsa, tərbiyənin keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar və əksinə. Tərbiyə edənlərin qeyri-peşəkarlığı və ya metod və vasitələri düzgün seçə bilməməsi tərbiyənin nəticələrini aşağı salır.

9. *Tərbiyənin tərbiyələndirici təsirlər və tərbiyə olunanların imkanlarının bir-biri ilə uzlaşmasından asılılığı.* Təlimdə olduğu kimi,

tərbiyə prosesində də müəllim, tərbiyəçi, sinif rəhbəri, valideynlər tərəfindən müəyyənləşdirilən tərbiyəvi təsirlər tərbiyə olunanların imkanlarına hesablanmalı və bu imkanlarla uzlaşmalıdır. Əks halda, müsbət nəticənin əldə edilməsi qeyri-real olaraq qalacaqdır. Edilən pedaqoji təsirlərin uyğun olmaması, yəni tərbiyə olunanların imkanlardan xeyli yüksək olması, yaxud da xeyli aşağı olması ya şagirdlər tərəfindən dərk olunmayacaq, ya da onlar üçün heç bir maraq kəsb etməyəcəkdir. Buna görə də tərbiyəçilərin etdiyi tərbiyələndirici təsirlər tərbiyə olunanların real imkanları (dərkətmə, qavrama, yaddaş, maraq, motiv, tələbat və s.) ilə uzlaşdırmalı, onlara müvafiq olmalıdır. Belə olduqda verilən tərbiyənin nəticələri də səmərəli və keyfiyyətli olacaqdır.

Beləliklə, bu təsnifatda tərbiyənin qanunauyğunluqlarının kimsə tərəfindən müəyyən ideya kimi irəli sürülməsi kimi deyil, cəmiyyətin tələbatından, tərbiyənin məzmunundan və şəxsiyyətin özünün inkişafının psixoloji və fizioloji imkanlarından irəli gələn bir sıra real asılılıqları özündə əks etdirdiyini görürük. Bu *asılılıqlar* aşağıdakılardan ibarətdir:

1) tərbiyənin tərbiyə prosesinin əsas amilləri, şərtləri və nəticələri arasında əlaqə;

2) praktik tərbiyə fəaliyyətində tərbiyənin nəticələrinin mövcud münasibətlərdən asılılığı;

3) qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilən fəaliyyətlə üst-üstə düşməsi;

4) obyektiv və subyektiv amillərin bu prosesə təsiri;

5) tərbiyə və özünütərbiyənin intensivliyi.

İndi də tərbiyənin *hərəkətverici qüvvələri* haqqında.

Müşahidə, müqayisə və təhlillərimiz göstərir ki, tərbiyənin qanunauyğunluqlarının təsnifatında ümumiliklər və fərqli baxışların çoxluğuna baxmayaraq, tərbiyənin hərəkətverici qüvvələrinin təsnifatına yanaşmalar daha dəqiq və konkretir. Eyni zamanda birmənalıdır. Əksər pedaqoqlar tərbiyə prosesinin dialektikasını onun ziddiyyətliliyində, inkişafında, dinamikliyində, mütəhərrikliyində və dəyişkənliyində ifadə edirlər və tərbiyə prosesinin dialektikasının ilk növbədə onun *ziddiyyətliliyində* açıldığını qəbul edirlər. Bu yanaşma birmənalıdır və bu ziddiyyətlərin iki yerə – daxili və xarici ziddiyyətlərə ayrılması göstərilir. Lakin bu ziddiyyətlərin nələrdən ibarət olmasının izahında da bəzi fərqli fikirlər özünü göstərsə də, yekun fikir tərbiyənin hərəkətverici qüvvələrinin ziddiyyətlərdən ibarət olduğu və eyni zamanda şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasına əsaslı təsir göstərən ziddiyyətlərin *daxili ziddiyyətlər* olduğu demək olar ki, pedaqogikadan olan bütün dərslik və dərs vəsaitlərində öz əksini tapır. Lakin burada bir məsələni xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir ki, ziddiyyətlər özlüyündə o zaman müsbət

hərəkətverici qüvvəyə çevrilə bilər ki, o, ziddiyyət olaraq qalmasın, onun həlli müəyyən prosesə çevrilə bilsin və həll edilsin. Əgər həll edilmirsə, ziddiyyət elə ziddiyyət olaraq qalırsa, onun hərəkətverici qüvvə olması və müsbət bir işlə nəticələnməsi əlbəttə absurd görünür.

Beləliklə, deyilən fikirləri ümumiləşdirərək tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələrinin ziddiyyətlər və onların həlli istiqamətində aparılan işləri, onların da iki yerə (daxili və xarici) ayırdığını göstərmək olar.

Daxili ziddiyyətlər:

1. Tərbiyə olunanın həll edəcəyi sosial əhəmiyyətli vəzifələrlə, bu vəzifələri həll etməkdə onun əməl və hərəkətlərini məhdudlaşdıran imkanlar arasında ziddiyyət.

2. Uşaqların daxili meyilləri ilə xarici təsirlər arasında ziddiyyət.

3. Şagird kollektivinə edilən pedaqoji təsirlərin ümumi, onun şagirdlər tərəfindən qəbul edilməsinin fərdi xarakter daşması ilə əlaqədar ziddiyyət.

4. Şagirdin rəftar və davranışında formalaşmış keyfiyyət, vərdiş və adətlərlə formalaşdırılması zəruri olan keyfiyyət, vərdiş və adətlər arasındakı ziddiyyət.

5. Müəllimin formalaşmış keyfiyyəti ilə şagirdlərin əks təsirləri arasındakı ziddiyyət və s.

Xarici ziddiyyətlər:

1. Tərbiyənin planlı, mütəşəkkil təsiri ilə uşağın həyat tərzinin, həyat şəraitinin kortəbii təsirləri arasında ziddiyyət.

2. Müxtəlif müəllimlərin tərbiyəvi təsirinin bir-biri ilə uzlaşmaması.

3. Təlim-tərbiyə prosesində artan informasiya axını ilə onu mənimsəmək imkanları arasında ziddiyyət.

4. Təlim-tərbiyə prosesinin tənzimlənməsi ilə tərbiyə olunanların xüsusi fəallığı arasında ziddiyyət.

5. Uşağın qazanmış olduğu mənfi təcrübə ilə tərbiyə prosesinin iştirakçılarının tələbləri arasında ziddiyyət və s.

Qeyd edək ki, xarici ziddiyyətlər müvəqqəti olsalar da, tərbiyə prosesində müəyyən rol oynayır. Onlar çox vaxt tərbiyə prosesinin gedişini çətinləşdirir, ona təsir göstərirlər. Lakin bu təsirlərə qarşı tərbiyə prosesini gücləndirdikcə həmin ziddiyyətləri aradan qaldırmaq mümkün olur və onların aradan qaldırılması vacibdir.

Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki, praktiki tərbiyəvi fəaliyyət yalnız tərbiyə qanunauğunluqları nəzərə alındıqda və mövcud ziddiyyətlər həll olunduqda müvəffəqiyyətli ola bilər. Tərbiyənin qanunauğunluqları və dialektikası tərbiyə sisteminin ən mühüm komponentləri arasında əlverişli daxili və xarici əlaqələri özündə əks etdirdiyindən bunların tərbiyə

prosesinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib meyarlar olduğunu qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Həsənov A, Ağayev Ə.* Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
2. *İsmixanov M.A., Bayramov H.B.* Pedaqogika. Bakı: ADPU, 2022, 420 s.
3. *Kazımov N.M.* Pedaqogika. Bakı: Çıraq, 2011, 440 s.
4. *Qasıмова L.N., Mahmudova R.M.* Pedaqogika. Bakı: Ekoprint, 2021, 612 s.
5. Məktəb pedaqogikası / Q.İ.Şukinanın redaktorluğu ilə. Bakı: Maarif, 1982, 403 s.
6. *Rəşadov Ə.X., Rüstəmov F.A.* Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007, 464 s.
7. *Коджаспирова Г.М.* Педагогика. Москва: КНОРУС, 2010, 744 s.
8. Педагогика / Под. ред. Ю.К.Бабанского. Москва: Просвещение, 1983, 608 s.
9. Педагогика / Под. ред. Л.П.Кривченко. Москва: Проспект, 2006, 432 s.
10. Педагогика / Под. ред. П.И.Пидкасистого. Москва: Педагогическое общество России, 2006, 608 s.
11. *Подласый И.П.* Педагогика. Москва: Высшее образование, 2007, 540 s.

Redaksiyaya daxil olub 17.05.2024